



Słownik filozoficzny: feudalizm

- [Wprowadzenie](#)
- [Przeczytaj](#)
- [Film edukacyjny](#)
- [Audiobook](#)
- [Dla nauczyciela](#)

Bibliografia:

- Źródło: Marian Henryk Serejski, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego i początki feudalizmu na Zachodzie i w Bizancjum*, Warszawa 1954.
- Źródło: Jan z Beka, *Kronika biskupstwa utrechckiego*.



Słownik filozoficzny: feudalizm

Źródło: Pixabay, domena publiczna.

Wraz z rozpadem Cesarstwa Rzymskiego i powstaniem niestabilnych państw nastąpił kryzys gospodarki pieniężnej, dlatego też wzrosła ranga ziemi jako jedynej pewnej formy posiadania. W średniowiecznej Europie rozwinął się system polityczno-prawny, charakteryzujący się rozdrobnieniem władzy, zbudowanej na podstawie więzi lennych między seniorami a ich wasalami. Lenno, najczęściej w postaci ziemi, stanowiło wynagrodzenie dla wasala, wiernie służącego seniorowi i zobowiązanego do pomocy wojskowej.

Twoje cele

- Przeanalizujesz kontekst historyczny powstania feudalizmu.
- Opisziesz obowiązki seniora wobec wasala i wasala wobec seniora.
- Scharakteryzujesz feudalną strukturę społeczną.

Przeczytaj

Społeczeństwo feudalne

Struktura społeczeństwa feudalnego charakteryzowała się trwałym podziałem na trzy klasy społeczne: duchowieństwo, rycerstwo i chłopstwo. W relację lenną początkowo wchodził tylko stan rycerski, stopniowo obejmowała ona również duchowieństwo.

Polecenie 1

Przypomnij sobie, czym był feudalizm. Jakie były jego źródła?

Charakterystyka

Obowiązki wasala



1

Do obowiązków **wasala** należało przede wszystkim zbrojne wystąpienie po stronie **seniora** na każde jego wezwanie (służba wojenna trwała 40 dni), dodatkowo wiązała go bezwzględna

lojalność wobec seniora zakazująca jakiegokolwiek szkodenia jego osobie, interesom i dobremu imieniu.

2

Ponadto wasal miał obowiązek pomocy finansowej w przypadku wykupu seniora z niewoli, pasowania najstarszego syna na **rycerza**, wydania za mąż najstarszej córki i udziału w radzie lub sądzie parów.

3

Wasale jednego seniora, zwani między sobą parami (od łac. *par* --- równy), tworzyli jedną grupę feudalną.

4

Za wykroczenia przeciw seniorowi wasale odpowiadali przed sądem parów. W przypadku wiarołomstwa (łac. *felonia*) wasal mógł zostać pozbawiony **lenna**.

Obowiązki seniora

Obowiązki **seniora** względem **wasala** ograniczały się do pomocy i protekcji. W przypadku udowodnionej nielojalności ze strony seniora wasal mógł uważać się za zwolnionego z przysięgi lennej i wypowiadał posłuszeństwo. Stosunek lenny był w zasadzie stosunkiem dożywotnim, obejmującym bezpośrednio tylko osoby go zawierające. W przypadku śmierci jednej ze stron musiał zostać odnowiony. W praktyce jednak dość szybko zaczęła obowiązywać zasada dziedziczenia lenna. Stopniowo system lenny zaczął obejmować nie tylko świecką część społeczeństwa, lecz także duchowieństwo.



Średniowieczna miniatura. *Pan feudalny udziela chłopom instrukcji*, autor nieznany.

Źródło: domena publiczna.

Dobra kościelne pozostające w gestii królów były nadawane jak inne beneficja osobom duchownym. Z kolei biskupi i opaci nadawali swoje posiadłości w lenno rycerzom, tworząc tym sposobem własną jednostkę feudalno-polityczną nazywaną seniorią. W Niemczech doprowadziło to do powstania organizmów państwowych, na czele których stali wysocy dostojnicy kościoła. Ostatecznie doszło do wykształcenia się w społeczeństwie silnych struktur hierarchicznych z dziedzicznym podziałem na poszczególne klasy społeczne: **rycerstwo**, **duchowieństwo**, **chłopstwo**. Hierarchia ta przebiegała w ramach podziału pionowego, równocześnie zależność wasalna była najczęściej zależnością bezpośrednią – obowiązywała zasada: „wasal mojego wasala nie jest moim wasalem” (zjawisko spotykane powszechnie na terenie Francji i w mniejszym zakresie w Niemczech).

Lenno

Różnica w zależności wasala względem seniora, a zależnością chłopą względem pana polegała głównie na rodzaju powinności: wasal wypełniał przede wszystkim funkcje wojskowe, chłop z kolei związany był służbą pańszczyźnianą i różnego rodzaju podatkami (czynsze). W tym zakresie działało, przybierając swoją ostateczną formę, prawo feudalne, stanowiące iż powinności lenne wasala nie mogą naruszać jego wolności osobistej.



Jan Matejko, *Hołd Pruski*, 1882.

Źródło: domena publiczna.

W praktyce granica pomiędzy **lennem** rycerskim a dzierżawą chłopską była często mniej wyraźna. Umowa lenna miała ściśle określony zakres i przybrała wymiar sakralny. Składała się z **hołdu** lennego (łac. *homagium*) i przysięgi lennej wasala (łac. *fidelitas*), po czym następowała inwestytura – oficjalne nadanie lenna przez seniora (symbolizowana wręczeniem wasalowi włóczni, chorągwi lub pastorału).

W ramach przysięgi lennej wasal zobowiązywał się, przysięgając na Ewangelię lub inny poświęcony przedmiot, wypełniać wszelkie przyjęte na siebie zobowiązania. Zobowiązania te złożone wobec Boga nabierały tym samym charakteru sakralnego, a sama przysięga lenna stawała się nieodwołalna.

Słownik

bannus

ogólna władza publiczna seniora, obejmowała władzę wojskową, sądowniczą i gospodarczą

chłopi

najniższy stan w hierarchii społeczeństwa feudalnego, dzielili się na chłopów niewolnych oraz wolnych (dzierżawców i czynszowników)

duchowieństwo

pierwszy stan średniowiecznego społeczeństwa

fidelitas

(łac. wierność, pewność) przysięga składana przez wasala bezpośrednio po ceremonii hołdu; miała sankcjonować zobowiązania wasala, nadając im charakter boski i nieodwołalny

hołd

uroczysty akt oddania się wasala pod opiekę seniora, wasal wkładał ręce w ręce seniora i składał oświadczenie, że uznaje się za jego „człowieka”

lenno

koncesja, najczęściej w formie ziemi, przyznawana przez seniora wasalowi; zobowiązywało do świadczenia usług przez wasala seniorowi

poddany

położenie dużej części chłopów, zmuszanych do świadczenia na rzecz pana; pomiędzy IX i XII w. usankcjonowane prawnie położenie, w jakim znalazła się cała ludność wiejska

rycerz

członek arystokracji feudalnej, stopniowo przekształcającej się w zamkniętą klasę społeczną (szlachta)

wasal

wolny człowiek, który składa przysięgę wierności człowiekowi możnemu, od tego momentu swemu seniorowi

senior

człowiek możny, który przyjmuje przysięgę od wolnego człowieka, biorąc na siebie obowiązek opieki na swoim wasalem

Film edukacyjny

Polecenie 1

Zapoznaj się z filmem oraz grafiką interaktywną i odpowiedz na pytanie, na czym polegał system organizacji społeczeństwa feudalnego.

Film dostępny pod adresem <https://zpe.gov.pl/a/DBbrSOUGJ>

Źródło: Englishsquare.pl Sp. z o.o., licencja: CC BY-SA 3.0.

Film nawiązujący do treści materiału Feudalizm.



1

Duchowieństwo

Stanowiło pierwszy stan (zwany zakonem) średniowiecznego społeczeństwa. W swojej hierarchii kościelnej podporządkowane było wysokim urzędnikom świeckim i duchownym, w ramach struktury państwowej pojawiają się zależności wasalno-lenne. Wywodziło się najczęściej z klasy rycerskiej, z którą stopniowo wchodziło w trwałe konflikty (inwestytura). Wraz z reformą gregoriańską (papiestwo) następuje coraz głębszy proces indywidualizacji duchowieństwa.

Rycerstwo

Przedstawiciel drugiego stanu – rycerz – był członkiem feudalnej arystokracji. Wyróżniał go specyficzny sposób życia. Jego główne zadanie polegało na służbie wojskowej u boku seniora, dlatego też nieustannie winien był utrzymywać i podnosić sprawność w sztuce wojennej (wojowanie, turnieje rycerskie, łowy). Ponadto powinien wyróżniać się specjalną moralnością opartą na wierności, lojalności i hojności.

Wstąpienie do klasy rycerskiej odbywało się poprzez specjalny obrządek inicjacji – pasowanie na rycerza. W XIII w. rycerstwo przekształciło się w zamkniętą kastę, z której w okresie późniejszym wyłoniła się szlachta. Istniały dwie kategorie rycerzy: pierwsi to bogaci, posiadający duże beneficja, na terenie których wystawiali okazałe warownie i zamki. Najczęściej wchodził także jako seniorzy w relacje lenne z innymi rycerzami. Drugą grupę stanowili rycerze niezamożni, pozostający najczęściej w relacji wasalnej w stosunku do grupy bogatych rycerzy. Ich pozycja często niewiele odbiegała od pozycji chłopów dzierżawczych.

Chłópstwo

Chłopi, jako przedstawiciele najniższego stanu hierarchii społecznej, stopniowo stawali się coraz bardziej przywiązani do ziemi. Proces ten rozpoczął się w wieku XI, stąd określenie chłopa jako *manants* – przywiązanego do ziemi (łac. *manere* – zostać, pozostać). Większość chłópstwa (poddani) utraciła wolność osobistą i zobowiązana była do wielu ciężkich świadczeń. Należały do nich: pańszczyzna – nieodpłatna, przymusowa praca na roli pana, pogłównne i inne samowolnie ustanawiane przez pana podatki. Chłop ponadto zobowiązany był do korzystania, za opłatą, z pańskiego młyna, tłoczni, piekarni oraz karczmy. Utrata wolności oznaczała przede wszystkim konieczność uzyskania zgody pana na opuszczenie terenu lenna, a także pozyskania zgody na małżeństwo z poddanym czy poddaną innego pana.

Ćwiczenie 1

Uzupełnij tekst właściwymi wyrazami.

Akt lenny w średniowieczu to rodzaj umowy zawieranej między i wasalem.

Miała ona charakter uroczystości, podczas której oddawał się pod opiekę seniorowi () i składał mu przysięgę. W dalszej kolejności następowało oficjalne nadanie lenna przez seniora, czyli .

Ćwiczenie 2

Przyporządkuj poszczególne obowiązki do odpowiednich grup.

Obowiązki seniora wobec wasala

Protekcja.

Pomoc zbrojna.

Ochrona rodziny.

Pomoc finansowa.

Obowiązki wasala wobec seniora

Lojalność, nieszkodzenie
interesom i dobremu imieniu.

Udział w łupach

Polecenie 2

Jaka była pozycja chłopstwa w strukturze feudalnej?

Polecenie 3

Napisz, jakie czynniki przyczyniły się do rozwoju frankijskiego systemu beneficjalnego.

((Marian Henryk Serejski

Upadek Cesarstwa Rzymskiego i początki feudalizmu na Zachodzie i w Bizancjum

Akt prekaryjny

Panu zawsze mojemu (takiemu a takiemu). Gdy z dnia na dzień
cierpiałem nędzę i daremnie szukałem wszędzie pracy dla zarobku,
wówczas zwróciłem się do dobroci waszej łaskawości, abyście okazali

pomoc przez oddanie mi na prawie prekaryjnym ziemi do uprawy w miejscowości waszej, która nazywa się (tak a tak): na co też zgadzając się wasza łaskawość prośbie mej zadośćuczyniła i raczyła oddać mi, jak o to prosiłem, na prawie prekaryjnym ziemie w wymienionej miejscowości za (tyle a tyle) modiów. Dlatego też w tym moim akcie prekaryjnym uroczyście przyrzekam nigdy w żadnym czasie z powodu tych ziem nie okazać wam jakiegokolwiek sprzeciwu ani też uczynić jakiegoś uszczerbku (...). Dziesięciny zaś, ciężary lub podatki, jak to w zwyczaju u kolonów, przyrzekam uiszczać corocznie. Gdyby zaś, niepomny na wszystkie przyrzeczenia wyrażone wyżej w tym moim akcie prekaryjnym, usiłował je złamać w najmniejszym przez krnąbrność, przysięgam na Boga i królestwo pana naszego najślawniejszego (takiego a takiego) króla, będziecie mieć pełne prawo wypędzić mnie ze wspomnianych ziem i rozporządzić się nimi na nowo według swego prawa, jak być powinno.

Akt komendacji

Dostojnemu panu (temu a temu) ja zaś (ten a ten). Ponieważ wszystkim jest doskonale znane, że nie posiadam niczego, co pozwoliłoby mi wyżywić się i odziać, dlatego też zwróciłem się do waszej łaskawości i postanowiłem, że powinienem się oddać i powierzyć waszej opiece. Dokonałem też tego, a mianowicie na następujących warunkach: winniście mnie wspierać i wspomagać tak wyżywieniem, jak i odzieżą, abym mógł stosownie do tego służyć wam i być pożytecznym; a dopóki będę żył, winienem wam służbę i posłuszeństwo na prawach wolnego człowieka i nie jestem w mocy za żywota mego uwolnić się spod waszej władzy i opieki, lecz aż do śmierci winienem pozostawać pod waszą władzą i ochroną. Stąd ułożono się, że gdyby jeden z nas naruszył tę umowę (taką a taką) sumę solidów zapłaci drugiej stronie, sama zaś umowa niechaj pozostaje trwale w mocy. W związku z tym powinni sporządzić między sobą dwa jednobrzmiące dokumenty; tak też i uczynili.

Kapitularz Karola Łysego z 847 r.

Wołą naszą jest, aby w naszym królestwie każdy wolny człowiek miał seniora w naszej osobie lub w naszych wasalach. Nakazujemy również, aby żaden człowiek bez słusznej przyczyny nie porzucił swego seniora oraz aby żaden inny nie przyjmował go poza wypadkami objętymi zwyczajem istniejącym za czasów naszych przodków.

Źródło: Marian Henryk Serejski, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego i początki feudalizmu na Zachodzie i w Bizancjum*, Warszawa 1954.

Polecenie 4

Czym były akty: prekaryjny i komendacji?

Przyjmowanie godności i pasowanie na rycerza

Polecenie 1

Wysłuchaj audiobooka i odpowiedz, jakie cnoty powinien posiadać rycerz chrześcijański. Swoją odpowiedź uzasadnij.

Audiobook można wysłuchać pod adresem: <https://zpe.gov.pl/b/PaFUxtcnv>

Jan z Beka

Kronika biskupstwa utrechckiego

Lecz ponieważ ów młodzieniec w czasie swego wyboru był giermkim, dlatego z pośpiechem porobiono wszystkie potrzebne przygotowania, aby wedle obrządku chrześcijańskich cesarzy uzyskał charakter rycerza przed otrzymaniem diademu królewskiego w Akwizgranie. A ponieważ bardzo liczni rycerze, zaniechawszy obecnie z oszczędności kosztownych uroczystości, tylko przez uderzenie w kar k otrzymują godność rycerską, dlatego wielu, nie znając zasad tego stanu, nie umie należycie pełnić obowiązków rycerskich. Z tej przyczyny [...] postanowiliśmy opowiedzieć, w jaki sposób ów Wilhelm wedle urzędów chrześcijańskich stał się rycerzem [...]. Po przygotowaniu więc wszystkiego w kościele w Kolonii, po ewangelii uroczystej mszy, król czeski zaprowadził wspomnianego giermka Wilhelma przed kardynała, wypowiadając te słowa: „Waszej Wielebności, ojcze świątobliwy, przedstawiam tego wybornego giermka, prosząc najpokorniej Waszą Wielebność o przyjęcie jego pobożnego ślubowania, aby godnie mógł wejść w nasze grono rycerzy”. Pan zaś kardynał, ubrany w strój pontyfikalny, wytłumaczył owemu giermkowi [...], co to jest rycerz: „Każdy, kto chce być żołnierzem, musi być wielkodusznym, wolno urodzonym, szczodrym, doskonałym i mężnym [...]. Zanim jednakże uczynisz ślubowanie swego stanu, usłyszysz znalezłą rozważą zasady reguły. Taką zaś jest reguła stanu rycerskiego: przede wszystkim słuchać codziennie mszy z pobożnym rozpamiętywaniem męki pańskiej; odważnie walczyć w obronie wiary katolickiej, święty kościół wraz z jego sługami uwalniać od jakichkolwiek napastników; wdowy i sieroty wspierać w ich potrzebie; unikać wojen

niesprawiedliwych; nie napierać się niesłusznego hołdu; stoczyć pojedynek w obronie każdego niewinnego; uczęszczać na turnieje tylko dla ćwiczeń rycerskich; cesarzowi rzymskiemu albo jego patrycjuszowi z czcią okazywać posłuszeństwo w sprawach świeckich [...], dóbr feudalnych królewskich lub cesarskich wcale nie sprzedawać i żyć nienagannie wobec Boga i ludzi na tym świecie. Jeżeli zaś będziesz przestrzegać tych zasad rycerskiej reguły [...], osiągniesz doczesną cześć na ziemi, a po tym życiu spokój wieczysty w niebiesiech”. Po dokonaniu zaś tego kardynał pan położył ręce owego giermka złączone z sobą na mszale, na [miejscu], gdzie czytano ewangelię, mówiąc: „Czy pragniesz więc przyjąć rycerski stan w imię Pana i spełniać wedle twej możliwości regułę, wyjaśnioną ci wedle jej tekstu?” Giermek odparł: „Chcę”. Pan zaś kardynał przedłożył poniższy [tekst] wyznania giermkowi, który go wobec wszystkich w ten sposób odczytał: „Ja, Wilhelm, holenderskiego rycerstwa książę, świętego cesarstwa wolny wasal, przysięgą zobowiązuję się przestrzegać reguły rycerskiej w obecności pana mego Piotra [...], kardynała i legata apostolskiego, na tę przenajświętszą ewangelię, której ręką dotykam”. [Odpowiedział] mu kardynał: „To pobożne wyznanie oby było prawdziwym odpuszczeniem Twoich grzechów, Amen”. Po tych słowach król czeski uderzył w kark giermka, mówiąc: „Mianuję cię rycerzem na cześć wszechmocnego Boga i przyjmuję łaskawie do naszego grona” [...]. Po dokonaniu tego w tak uroczysty sposób, nowy rycerz po mszy, przy dźwięku trąb, przy huku bębnow i biciu cymbałów, stoczył z synem króla czeskiego trzykrotną walkę na włócznie, a po zakończeniu turnieju walkę na nagie miecze, urządził wielkimi kosztami trzydniowe uroczystości i szczodrymi darami uczcił wszystkich magnatów.

Polecenie 2

Na podstawie audiobooka napisz, jakie zasady obowiązywały stan rycerski i dlaczego.

Ćwiczenie 1

Struktura społeczeństwa feudalnego charakteryzuje się trwałym podziałem na trzy klasy społeczne...

- ☐ rycerstwo, mieszczaństwo, chłopstwo.
- ☐ duchowieństwo, rycerstwo, mieszczaństwo.
- ☐ duchowieństwo, mieszczaństwo, chłopstwo.
- ☐ duchowieństwo, rycerstwo, chłopstwo.

Ćwiczenie 2

Dopasuj pojęcia do definicji.

fidelitas

człowiek możny, który przyjmuje przysięgę od wolnego człowieka

senior

wolny człowiek, który składa przysięgę wierności człowiekowi możnemu

wasal

przysięga składana przez wasala bezpośrednio po ceremonii hołdu

bannus

ogólna władza publiczna seniora

Praca domowa

Ćwiczenie 3

Napisz esej na temat: *Wyzysk poddanych a poczucie bezpieczeństwa w czasach feudalizmu.*

Dla nauczyciela

Autor: Paweł Kaniowski

Przedmiot: Filozofia

Temat: Słownik filozoficzny: feudalizm

Grupa docelowa:

Szkoła ponadpodstawowa, liceum ogólnokształcące, technikum, zakres rozszerzony

Podstawa programowa:

Zakres rozszerzony

Treści nauczania – wymagania szczegółowe

III. Wybrane problemy filozofii.

10. Wybrane spory z zakresu filozofii polityki. Uczeń, definiując odpowiednie terminy i analizując argumenty, rekonstruuje następujące spory:

- 1) o naturę społeczeństwa (indywidualizm – kolektywizm);
- 2) o genezę państwa (koncepcja umowy społecznej – koncepcja samorzutnej ewolucji);
- 3) o naczelne wartości życia społecznego (liberalizm kulturowy – konserwatyzm);
- 4) o podstawy prawa stanowionego (pozytywizm prawniczy – teoria prawa naturalnego).

Kształtowane kompetencje kluczowe:

- kompetencje cyfrowe;
- kompetencje osobiste, społeczne i w zakresie umiejętności uczenia się;
- kompetencje w zakresie rozumienia i tworzenia informacji.

Cele lekcji (językiem ucznia):

- Przeanalizujesz kontekst historyczny powstania feudalizmu.
- Opisziesz obowiązki seniora wobec wasala i wasala wobec seniora.
- Scharakteryzujesz feudalną strukturę społeczną.

Cele operacyjne. Uczeń:

- przeanalizuje kontekst historyczny powstania feudalizmu;
- opíše obowiązki seniora wobec wasala i wasala wobec seniora;
- scharakteryzuje feudalną strukturę społeczną.

Strategie nauczania:

- konstruktywizm;
- konektywizm.

Metody i techniki nauczania:

- odwrócona klasa;
- ćwiczeń przedmiotowych;
- z użyciem komputera;
- dyskusja.

Formy pracy:

- praca indywidualna;
- praca w parach;
- praca w grupach;
- praca całego zespołu klasowego.

Środki dydaktyczne:

- komputery z głośnikami, słuchawkami i dostępem do internetu;
- zasoby multimedialne zawarte w e-materiale;
- tablica interaktywna/tablica, pisak/kreda.

Przebieg lekcji

Przed lekcją:

1. Nauczyciel prosi uczniów, żeby obejrżeli film oraz zapoznali się z tekstem z sekcji „Przeczytaj”.

Faza wprowadzająca:

1. Po zalogowaniu na platformie nauczyciel prezentuje (na tablicy interaktywnej lub za pomocą rzutnika) temat lekcji oraz cele zajęć. Omawia lub ustala razem z uczniami kryteria sukcesu.
2. **Dyskusja wprowadzająca.** Nauczyciel, za pomocą raportu dostępnego w panelu użytkownika, weryfikuje przygotowanie uczniów do lekcji i na tej podstawie dobiera uczniów w pary. Prosi o przygotowanie pytań związanych z wyświetlonym tematem zajęć i udostępnionym przed zajęciami e-materiałem. Czego uczniowie chcą się

dowiedzieć? Co ich interesuje w związku z zakresem lekcji? Omówienie pytań przygotowanych przez uczniów, dyskusja wstępna.

Faza realizacyjna:

1. **Mapa myśli.** Nauczyciel prosi uczniów o połączenie się w pary, a następnie na tablicy zapisuje hasło: *feudalizm*. Uczniowie wykonują mapę myśli, zapisując na kartkach swoje pomysły w wyznaczonym czasie. Wybrana para zapisuje na tablicy swoje propozycje wokół postawionego problemu, po czym są one uzupełniane przez pozostałe pary, których pomysły nie zostały jeszcze zapisane.
2. **Praca z multimedium nr 2.** Uczniowie nadal pracują w parach. Wspólnie odsłuchują audiobooka, a następnie wykonują ćwiczenia od 1 do 4. Ochotnicy prezentują rozwiązania na forum klasy.
3. Nauczyciel prosi uczniów, żeby podali przykłady tekstów kultury, w których występują bohaterowie rycerze. Każdą propozycję uczniowie powinni uzasadnić, odwołując się do wybranego dzieła.

Faza podsumowująca:

1. Na koniec zajęć nauczyciel raz jeszcze wyświetla na tablicy interaktywnej lub przy użyciu rzutnika temat lekcji i cele zawarte w sekcji „Wprowadzenie”. W kontekście wyświetlonych treści prosi uczniów o rozwinięcie zdania: Na dzisiejszych zajęciach nauczyłem się...

Praca domowa:

1. Uczniowie piszą esej na temat: *Wyzysk poddanych a poczucie bezpieczeństwa w czasach feudalizmu*.

Materiały pomocnicze:

- Bloch M., *Spółeczeństwo feudalne*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa 2002.
- Flori J., *Rycerze i rycerstwo w średniowieczu*, tłum. E. Trojańska, Poznań 2003.

Wskazówki metodyczne opisujące różne zastosowania multimedium:

- Uczniowie zapoznają się z multimedium w sekcji „Film edukacyjny” i przygotowują do niego pytania. Następnie zadają je sobie nawzajem, sprawdzając stopień przyswojenia jego treści.